O „CATEDRALĂ DE BUZUNAR”: *CARTEA ORELOR* CATHERINEI DE CLEVES, MANUSCRIS MINIAT DIN SECOLUL AL XV-LEA

CONSTANTIN ITTU
Muzeul Național Brukenthal Sibiu
constantin.ittu@brukenthalmuseum.ro
constantinittu@yahoo.co.uk

Cuvinte cheie: ducesa Catherina de Cleves, Cartea Orelor a Catherinei de Cleves, manuscris, miniaturi de carte, Evul Mediu
Keywords: the Duchess Catherine of Cleves, The Hours of Catherine de Cleves, manuscript, illuminates, Middle Ages

Manuscrisul miniat cunoscut drept Cartea Orelor Catherinei de Cleves, aflat în colecțiile the Morgan Library & Museum din New York, a fost realizat in jurul lui 1440. Manuscrisul este considerat o creație de excepție a miniaturii de carte din nordul Țărilor de Jos în secolul al XV-lea, în special, precum şi capodoperă în spațiul miniaturii medievale de carte, în general.

Este posibil ca pentru mulți dintre contemporanii noştri manuscrisele miniate să pară a fi o extravaganță a trecutului, nimic mai mult. Spre comparație, o piesă de artă contemporană este asociată, în primul rând, cu artistul care a creat-o şi numai în al doilea rând cu o şcoală de pictură, sculptură etc. În schimb, în cazul capodoperelor miniate ale Evului de mijloc, artistul sau artiştii rămân de cele mai multe ori în umbră, nu se prezintă, nu îi putem identifica, nu reuşim să-i cunoaştem. Ştim, în general vorbind, doar atelierul de unde provine manuscrisul ori manuscrisele şi, în funcție de acest reper, reuşim uneori să identificăm şi realizatorii. Cum maeştrii medievali în discuție au realizat în special lucrări cu caracter teologic şi subiect religios, ei înşişi se supuneau anumitor repere moral-religioase ale timpului. Iar când facem astfel de afirmații ne gândim la faptul că epoca ce ne interesează a fost una a manifestărilor religioase ritualizate – şi a trăirilor religioase, de ce nu? Prin urmare, codul socio-moral presupunea anumite restricții, iar acțiuni ori gesturi care duceau la nerespectarea acestor norme erau catalogate drept păcate. Unul dintre păcate, singurul care ne interesează în context, era cel al lipsei smereniei. Or, tocmai din dorința de a nu păcatui, din dorința de a fi *smeriți*, artiştii medievali *nu* şi-au semnat operele. Semnături de artişti sunt rare anterior secolului al XIV-lea[1].

Din punct de vedere al informației bibliografice trebuie să precizam că tradiția acumulată în secole privind atât scrierea cât şi împodobirea manuscriselor cu miniaturi a fost păstrată în manualele artiştilor, în cărțile de modele, precum şi în colecțiile de rețete privind coloranții folosiți. La Cambridge, spre exemplu, se păstrează două faimoase cărți-manuscris de modele, una din Toscana secolului al XII-lea, iar cealaltă din Anglia

[1] Panayotova 2005, p. 23-36, la p. 23.

secolului al XV-lea. În general vorbind, au fost cazuri în care artiştii, în munca lor, s-au ghidat după nişte schițe desenate marginal, într-un caz ele fiind chiar realizate într-un (fel de) dicționar biblic alfabetic. Or, astfel de mesaje lasă să se întrevadă problemele cu care s-au confruntat miniaturiştii. După toate probabilitățile, ei nu au urmat un canon strict, ci şi-au adaptat munca în funcție de raportul text scris–spațiu liber (de) pe pagină. În acest sens, un grup de artişti din secolul al XIII-lea şi-au notat intrucțiunile fie pe marginea de jos a paginii, fie în spațiul lăsat liber pentru a fi împodobit cu câte o miniatură. Şi astfel, peste timp, folosirea repetată a procedeului a dus la trasformarea intrucțiunilor notate într-un element al miniaturii propriu-zise[2].

Însă tema propusă de noi pentru acest studiu este „punerea în pagină" – dacă ne este îngăduită exprimarea – a unei comunicări pe care am prezentat-o în *power point*, comunicare cu titlul de mai sus[3]. Am pornit de la un catalog de expoziție de 159 de pagini, bogat ilustrat color, catalog intitulat *From the Hand of the Master: The Hours of Catherine de Cleves*, autor(i): Anne Margreet W. As-Vijvers şi alții. Apariția editorială s-a datorat organizării expoziției *Catherine's World. Devotion, Demons and Daily Life in the 15th Century*, organizată mai întâi la Nijmegen, între 10 octombrie 2009 şi 4 ianuarie 2010, respectiv The Morgan Library and Museum New York. Desigur, este vorba despre expunerea, prezentarea un manuscris miniat, unul bogat ornamentat, în termeni româneşti un *Ceaslov*, iar în termeni occidentali, romano-catolici, spațiu spiritual căruia, de altfel, îi aparține, o *Carte a Orelor.*

Manuscrisul miniat aflat la New York, în proprietatea The Morgan Library and Museum, este o realizare a artistică de excepție din jurul anului 1440, o comandă a Catherinei de Cleves (1417–1476), care, prin căsătoria sa din 1430, cu ducele de Guelders, Arnold Edmond, a devenit ducesă cu acest titlu şi, în acelaşi timp, contesă de Zutphen. Catherina, provenită dintr-o familie nobiliară, aprecia manuscrisele valoroase, motiv pentru care şi-a dat seama că trebuie să angajeze un miniaturist profesionist care să-i împodobească acest „Ceaslov", această *Carte a Orelor*. Ca majoritatea artiştilor vremii – să nu uităm suntem în secolul al XV-lea – acest miniaturist nu şi-a dezvăluit numele, motiv pentru care în lumea artistică, în cea a esteticii (privită ca *filosofia artei*), a miniaturisticii, şi a teologiei artei este cunoscut (doar) ca *maestrul Catherinei de Cleves*. De aici şi titlul cărții/al catalogului de expoziție pe care o avem/îl avem la dispoziție şi prin intermediul căreia/căruia vorbim despre un manuscris inexistent la noi, în Biblioteca Brukenthal, *From the Hand of the Master: The Hours of Catherine de Cleves*.

Cât priveşte istoria manuscrisului în discuție, acesta a fost împărțit în secolul al XIX-lea de un negustor ca să poată fi mai uşor vandabil. Într-adevăr a fost vândut la doi colecționari diferiți. The Morgan Library and Museum din New York a reuşit achiziționarea celor două fragmente, natural, de la doi proprietari, prima achiziție având loc în 1963, iar a doua în 1970. În acest moment, cele două fragmente, înregistrate sub doua numere de inventar diferite, sunt *aproape* reunite. Spunem *aproape* din cauza faptului că cel puțin unsprezece miniaturi au dispărut atunci când *Cartea Orelor* a fost „sfâşiată" în secolul al XIX-lea în scopuri strict comerciale[4].

Prima expoziție a unuia dintre fragmente a avut loc la Düsseldorf, în 1904, după care a fost expus în Olanda anului 1958. Reunite, cele două au fost prezentate publicului într-o expoziție din 1989, tot în Olanda. Pe de altă parte, au fost necesare mai bine de

[2] Panayotova 2005, p. 24-25.

[3] Constantin Ittu, *O „catedrală de buzunar" – Cartea Orelor Catherinei de Cleves*, Sesiunea anuală de comunicări ştiințifice, Muzeul Civilizației Dacice şi Romane, Deva 15-16 iunie 2011.

[4] Dückers, Priem 2010, p. 6-7.

www.mcdr.ro / www.cimec.ro

patru secole până când manuscrisul a fost „oferit” marelui public. În *Introducerea* la ediția facsimilată din 1966, John Plumer scria despre cele două părți ale acestuia: *unul dintre ele este puțin cunoscut, iar celălalt doar de scurtă vreme regăsit.* Ediția respectivă cuprindea reproduceri a tuturor miniaturilor păstrate, nu însă și a textelor pe care Plumer le suplinea prin comentariul propriu. Numai că acele comentarii priveau imaginile și miniaturile luate individual, rupte de context. Or tocmai un demers textual bine ancorat în întregul program iconografic al operei ar fi ridicat valoarea strădaniior editoriale și acuratețea efortului de cercetare științifică.

O *Carte a Orelor* a fost printre cele mai gustate volume devoționale din Evul Mediu, fiind folosită – desigur, pentru rugăciune – de laici. Era mult mai rezumativă și mai simplificată, potrivită pentru viața cotidiană a acestora, în comparație cu un *breviar*, mult mai bogat, mai încărcat și care era îndeobște folosit de preoți ori de călugări. Încercând o schemă generală a compoziției unui *Cărți a Orelor* precizam că era împărțită cotidian – cu șapte Laude zilnice: vecernia (*vesper*), utrenia (*matutina*) etc. – și săptămânal – pe cele șapte zile ale săptămânii. Indiscutabil, cifra menționată are semnificații și simbolistici religioase, de găsit chiar la începutul *Bibliei*, în prima carte, cea a *Facerii*[5]. Într-o scurtă trecere prin repartiția săptămânală, ne rezumăm doar a menționa doar câteva zile, ca reper și exemplu: astfel, duminica este dedicată Sfintei Treimi, ziua de luni este pentru (rugăciuni pentru) răposați, iar sâmbăta este ziua rugilor închinate Sfintei Fecioare.

Comanditarul, Catherina de Cleves apare chiar pe prima miniatură a *Cărții Orelor*, ea fiind îmbrăcată într-o haină de purpură garnisită cu hermină și apare îngenunchiată în fața Mariei cu Pruncul. Pe banderola care-i „poartă” vorbele, apare ruga către Preacurata, pe care o redăm exact așa cum apare în imagine: *O mater dei memento mei*. Pe pagina cealaltă îl vedem pe Ioachim, tatăl Sfintei Fecioare, în genunchi în fața unui înger care îl anunță că soția sa, Ana, va avea un copil. De reținut că aceasta este prima scenă devoțională dedicată Sfintei Maria din întreg manuscrisul[6].

Cum era și firesc, statutul Catherinei este pus în evidență și de un savant display heraldic pe care îl întâlnim tot pe prima pagină miniată. Din cele cinci steme, numai una are armele reunite ale Catherinei și a soțului său, dar nici acesta nu respectă în totalitate tradiția heraldică – atenție, nu respectă tradiția, în schimb regulile heraldice *sunt* respectate – deorece coiful care împodobește scutul nu este cel al soțului, ci acela al familiei Catherinei.

Pe scurt, putem vorbi despre un scut despicat, la dreapta, stema soțului, ducele de Guelders, cu însemnele domeniilor Guelders și Gulik, iar la stânga, armele Catherinei, cu ducatul Cleves și comitatul Mark; creștet: taurul roșu de Cleves.

Din moment ce nu avem pretenția că putem prezenta *toate* cele 157 de miniaturi, ne rezumăm doar la câteva. Prima aleasă de noi – aleasă din considerente de logică internă a lucrării acesteia, nu după succesiunea din manuscris – o reprezintă pe ducesă oferind bani unor cerșetori, trei la număr. Personajul care vorbește, singurul, de altfel, nu este Catherina de Cleves, îmbrăcată în aceleași veșminte somptuoase, care-i arată statutul nobiliar, ci unul dintre cerșetori, iar banderola care pornește din dreptul feței

[5] *Și a zis Dumnezeu: „Să fie lumină!” Și a fost lumină. Și a văzut Dumnezeu că lumina e bună; și a despărțit Dumnezeu lumina de întuneric. Și Dumnezeu a numit lumina „ziuă”, iar întunericul l-a numit „noapte”. Și a fost seară și a fost dimineață: ziua întâi..../ Și a văzut Dumnezeu toate câte făcuse: și iată că erau bune foarte. Și a fost seară și a fost dimineață: ziua a șasea./ iar în ziua a șaptea S-a odihnit de toate lucrurile sale care le făcuse* (*Facerea* 1, 3-5, 30; 2, 1).

[6] Bergen 2010, p. 10-14.

www.mcdr.ro / www.cimec.ro

sale şi se unduieşte deasupra capului său şi mai departe, spre partea suprioară a scenei, poartă cuvintele din *Evanghelia după Luca* (11, 41): *Dați mai întâi milostenie cele ce sunt înlăuntru vostru şi, iată, toate vă vor fi curate.* Sub scenă se află textul de rugăciune, iar sub acesta mai întâlnim o scenă în care Catherina, de data acesta îmbrăcată în haine relativ modeste, de culoare albastră, oferă hrană unui întemnițat, care se vede printre gratii. Faptul că întemnițatul are un nimb cruciger ne sugerează că este Hristos însuşi. Aici reperul este *Evanghelia după Matei* (25, 34–40). Scena evanghelică ne trimite la zilele *Fiului Omului*[7] – ale lui Hristos – când acesta va judeca neamurile şi îi va despărți *pe unii de alții precum desparte păstorul oile de capre./ Şi va pune oile de-a dreapta Sa, iar caprele de-a stânga* (25, 32-33). Atunci *Împăratul* îi va invita pe cei din dreapta sa să moştenească împărăția (cerească, adică raiul), iar pe cei din stânga îi va trimite *la osânda veşnică,* altfel spus, în iad. Iată cum argumentează, dialogând, Hristos: *Veniți binecuvântații Părintelui Meu, moşteniți împărăția cea pregătită vouă de la întemeierea lumii./ Că am flămânzit şi mi-ați dat să mânânc; am însetat şi mi-ați dat să beau; străin am fost şi m-ați primit;/ gol, şi M-ați îmbrăcat; bolnav şi M-ați cercetat; în temniță şi ați venit la Mine.* Mirați, adresanții (*drepții*) îl întreabă: *Doamne, când te-am văzut flămând şi te-am hrănit? Sau însetat şi Ți-am dat să bei?/ sau când Te-am văzut străin şi Te-am primit sau gol şi Te-am îmbrăcat?/ sau când Te-am văzut bolnav sau în temniță şi am venit la Tine?/ Şi răspunzând Împăratul, le va zice: ... întrucât ați făcut unuia dintre aceşti frați ai Mei, prea mici, Mi-e Mi-ați făcut.*

Milostenia este privită ca încadrându-se în cele şapte daruri ale Duhului Sfânt. Cum am arătat deja, imaginea centrală a miniaturii cu această temă ne-o înfățişază pe Catherina dând milostenie la *trei* cerşetori. De ce la trei? Pentru că această cifră are, pentru imaginarul religios creştin, medieval sau nu, conotații sacre, cu atribute asemănătoare numerelor şapte, doisprezece şi, nu în ultimul rând, patruzeci.

Ultima cifră, citită ca fiind 4x10, ne-ar îngădui o reflecție asupra Antichității clasice – fără să pretindem nişte moşteniri directe în imaginarul Evului Mediu, ci doar trimiteri fenomenologice –, iar gândul nostru s-ar îndrepta spre universul pitagoreic, care se baza, ca şi concepție filosofică, pe teoria numerelor şi armoniei; se spune că a venit odată la Pitagora un negustor şi l-a rugat să-l accepte printre discipolii săi. *Bine,* a spus Pitagora, *vei începe prin a învăța să numeri. Dezamăgit de acest răspuns, negustorul a îngâimat: „de numărat nu-i nevoie să învăț, căci asta o practic eu toată ziulica*". Atunci Pitagora l-a rugat să numere, la care negustorul a început: *unu, doi trei, patru. Când a ajuns aici, Pitagora l-a întrerupt spunându-i: „opreşte-te aici, căci ceea ce consideri dumneata că este patru, pentru noi înseamnă zece". Atunci negustorul s-a ruşinat de îndrăzneala lui fiindcă a înțeles că aceleaşi cuvinte pot avea semnificații deosebite în gura unui ignorant şi a unui om învățat*[8].

---

[7] Cuvântul „fiu" (*ben* în ebraică; *bar* în aramaică) este folosit în mod obişnuit în limbile semitice pentru a indica o apartenență; în cazul acesta, în context neo-testamentar, prin sintagma *Fiul Omului* – sintagmă preluată din Vechiul Testament, mai precis din *Daniel* – se înțelege Hristos însuşi. *Văzut-am în vedenie de noapte;/ şi, iată, cu norii cerului/ venea Cineva ca Fiul Omului/ şi a venit la Cel-Vechi-de-Zile/ şi a fost adus în fața Acestuia./ Şi Lui i s-a dat stăpânirea/ şi cinstea şi împărăția;/ Lui îi vor sluji popoarele/ şi triburile şi limbile;/ iar stăpânirea Lui e veşnică,/ stăpânire ce nu va trece,/ iar împărăția Lui nu va fi nimicită* (*Daniel* 7, 13–14). După cum vedem, aici expresia *fiul Omului* are o cu totul altă conotație decât în profețiile lui Iezechiel, părintele iudaismului postexilic. La Iezechiel, *Fiul omului* este o expresie des întâlnită, dar semnifică sau induce ideea de micime a omului în comparație cu măreția Creatorului. *Şi mi-a zis: „Fiul omului, ține-te pe picioarele tale şi-ti voi grăi!"/ Şi Duhul a venit peste mine şi m-a luat şi m-a ridicat şi m-a pus pe picioarele mele, şi L-am auzit grăind către mine./ Şi mi-a zis: „Fiul omului, te trimit la casa lui Israel, la cei ce s-au răzvlătit împotriva Mea;"* (*Iezechiel* 2, 1–3).

[8] Florea 2011, p. 194-201, la p. 198; cf. Câmpan 1978, p. 63.

www.mcdr.ro / www.cimec.ro

Când Pitagora i-a propus negustorului să-l învețe să numere, el avea în gând proprietățile remarcabile ale numerelor, iar când l-a oprit la patru spunându-i că este zece, a avut în vedere faptul că numărul zece exprimă suma primelor patru numere, adică 1+2+3+4=10. Aceste numere erau privite ca bogate în conotații, astfel că 1 exprima unitatea, 2 era primul număr pereche, 3 primul număr nepereche, iar 4 primul pătrat perfect[9]. Altfel exprimat, 1 era *unitatea* sau *monada* (‚he monas'), care era un principiu al numerelor, o esență a lor, deoarece orice lucru este [considerat a fi] o *unitate* (este un *unu*). Pe cale de consecință, *unitatea* nu este număr, ci *generatoare* a numerelor, fiind considerat(ă) *zeu* (‚theos'). Cum proprietățile numerelor sunt două, *paritatea* şi *imparitatea*, se poate observa că *monada* sau *unitatea* (iar, pentru noi, numărul *unu*) le conține în sine pe amândouă. În universul pitagoreic, ceea ce este *impar* este considerat limitat, finit, iar ceea ce este *par* este considerat nelimitat, infinit. Argumentul este că, reprezentând numerele prin puncte dispuse în plan, seria numerelor nepereche generează un pătrat, considerat figură perfectă şi finită, iar seria numerelor pereche un dreptunghi, socotit figură imperfectă şi nedefinită. Al doilea principiu cosmologic este *doimea nedefinită* sau *diada nedeterminată* (‚duas aoristos'). Ea este nedeterminată fiindcă are o natură *pură*, deci nelimitată, nedefinită. Nici ea nu este număr, ci *principiu al numerelor*, căci numerele iau naştere din aceste două principii, *monada* şi *diada nedeterminată.* Celelalte numere se nasc prin adăugarea succesivă a unității. În acest fel, mişcarea unității creează toate numerele, până se ajunge la zece, care, cum am arătat deja, este suma primelor patru numere (1+2+3+4=10). Din acest motiv numărul zece este numit *tetradă* („tetraktys") ori *forță eficientă*, deoarece funcționează ca bază de unde reîncepe numărătoarea prin adăugarea succesivă a unității. Astfel, *numărul zece* este considerat *numărul perfect*, iar membrii ordinului pitagoreic jurau pe acest număr. Să nu ne mirăm deci dacă gândirea pitagoriecă consideră că, sub raport etic, există zece virtuți, în acord cu numărul perfect; şi, bineînțeles, fiecărei virtuți i se asociază câte un număr[10]. În treacăt fie spus, despre Pitagora – care a proclamat, ca regulă de aur *iubeşte-ți prietenul ca pe tine însuți*[11] – se afirmă că i-a învățat pe toți, în afara discipolilor săi, numai în parabole[12]. Dacă ideea aceasta, că numărul zece este unul desăvârşit, nu s-ar fi răspândit şi în lumea creştină din Antichitate, simbolizându-l pe Dumnezeu, nu am fi insistat asupra acestei teme[13].

Înainte de a închide subiectul, ne vom opri doar la formula religioasă *cei 318 Părinți de la Niceea*, o exprimare creştină cu reper în secolul al IV-lea – fiind o trimitere la Părinții sinodali participanți la primul Sinod ecumenic de la Niceea din 325[14] –, dar răspândită peste secole şi secole, inclusiv pe (unele) însemnări de carte

[9] Florea 2011, p. 198. Ce putem să-i atribuim lui Pitagora, fără teama de a greşi, este transformarea geometriei, la nivelul gândirii filosofice, din artă a măsurării pământului, aşa cum o percepeau egiptenii, în știință deductivă, demonstrabilă rațional (Florea 2011, p. 196).

[10] Peters 1993, p. 173.

[11] În schimb, Iisus din Evanghelii de învață: *Ați auzit ce s-a spus: Să-l iubeşti pe aproapele tău şi să-l urăşti pe vrăjmaşul tău;/ dar Eu vă spun: Iubiți pe vrăjmaşii voştri, binecuvântați pe cei ce vă blestemă, faceți bine celor ce vă urăsc şi rugați-vă pentru cei ce vă vatămă şi vă prigonesc,/ ca să fiți fiii Tatălui vostru Celui din ceruri, că El face să răsară soarele Său peste cei răi şi peste cei buni şi face să plouă peste cei drepți şi peste cei nedrepți./ Că dacă-i iubiți pe cei ce vă iubesc, ce răsplată veți avea?... Oare păgânii nu fac şi ei tot aşa?/ Drept aceea, fiți desăvârşiți precum Tatăl vostru Cel ceresc desăvârşit este!* (*Matei* 5, 43-48).

[12] Bigg 2008, p. 253, n. 1; Am scris „se afirmă", deoarece, în realitate, se cunoaşte foarte puțin despre Pitagora, iar cele douăzeci de biografii care circulau în secolul al II-lea nu depăşesc prea mult masa de producții fictive (Bigg 2008, p. 254) .

[13] Bigg 2008, p. 188.

[14] Numărul tradițional al celor prezenți la Niceea, 318, este preluat după numărul slujitorilor lui Avraam din *Facerea* 14, 14, însă, în realitate pare să fi fost aproximativ 220 de participanți (Meredith

www.mcdr.ro / www.cimec.ro

veche românească. Un exemplar din *Carte românescă de învățătură*, Iași, 1643, din Biblioteca Brukenthal are, pe foile albe de la început următoarea însemnare: *Ioan Dunca cantor gr. or. 1895./ Această sfântă carte anume cazanie ieste a bisăricii Loamneşului şi cine ar îndrăzni să o fure sau să o strămute de aicia să fie anatemat de trii sute şi opt* (sic!) *de sfinți părinți de la Nicia*[15].

Revenind la manuscrisul miniat din secolul al XV-lea, zăbovim la o altă miniatură, cea a *Drumului Crucii* în care Iisus este însoțit de soldații de la Templu, de Simon Chirineul, *tatăl lui Alexandru a lui Ruf*[16], care îl ajută să poarte crucea, precum şi de de credincioşi, inclusiv de Fecioara Maria, în albastru. Această scenă este urmată de o alta, necanonică, în care Iisus se odihneşte, legat la mâini, pe Golgota în timp ce i se pregăteşte crucea spre răstignire. Spuneam că este o scenă necanonică, nu numai pentru că nu se regăseşte în *Evanghelii*, dar, dacă o luăm doar sub raport logic, ar fi imposibil ca, după Drumul Crucii şi la capătul său, să se mai „meşterească" o altă cruce, ca şi când cea a Calvarului n-ar fi existat. Ideea este una pioasă, anume o invitație de a reflecta la suferințele Mântuitorului.

O altă scenă sugestivă din manuscrisul miniat este cea a omului pe patul de moarte: patul acestuia este înconjurat de şapte personaje – desigur, tentant de a privi numărul lor ca nefiind întâmplător, ci sacru, dar nu ne hazardăm[17] – dintre care cinci în în partea superioară a scenei, iar două, aparținând ordinului monahal, în cea inferioară. Acestea din urmă se roagă, aşezate în jurul unei mici mese rotunde, cu obiecte pe ea, citind din câte o carte de rugăciune. Muribundului i se dă o lumânare de către una dintre cele două femei prezente acolo, probabil în aşteptarea preotului care întâzie, în timp ce, la capătul patului şi, desigur, în partea superioară a scenei, medicul analizează proba de urină. Mai este prezent un tânăr, îmbrăcat în albastru, după toate probabilitățile, moştenitorul, precum şi un bărbat în floarea vârstei, cu un veşmânt, o pelerină verde tivită cu galben, care se pare că îi dă sfaturi malefice moştenitorului. În asocierea galben-verde, ochiul medieval vedea ceva agresiv, degrada(n)t, neliniştitor, inchietant[18]. Pe cale de consecință, personajul în discuție trebuie „citit" ca fiind unul negativ. Şi într-adevăr, sub scena principală, în cadrul frumosului chenar ornamental care o înconjoară, reapare fiul, care, chiar înainte de moartea tatălui, *vămuieşte* (dintr-)o ladă plină cu pungi de bani[19].

Un alt personaj îmbrăcat în verde, clar negativ, este Iuda, desigur, din scena *vânzării lui Iuda*, de întâlnit pe o altă pagină a manuscrisului în discuție. Aici, miniatura are ca reper scena relatată în Evangheliile sinoptice, cu alte cuvinte în cele *după Matei*,

---

2008 p. 17). Iată citatul din *Facerea* 14, 14: *Auzind Avram că Lot, rudenia sa, a fost luat în robie, a adunat oamenii săi de casă, trei sute optsprezece, şi a urmărit pe vrăjmaşi până la Dan*.

[15] Pascu 1976, p. 17.

[16] Ruf este o prescurtate de la Rufus (*cel roşu*), dar ce ne interesează pe noi este numele Alexandru. Se spune că atunci când Alexandru cel Mare a intrat în Țara Sfântă i-a cerut marelui preot să pună statuia sa în templul din Ierusalim. La obiecțiile acestuia, că nu se poate, religia sa interzicând reprezentările antropomorfe (*să nu-ți faci chip cioplit*), Alexandru a insistat. Atunci, marele preot i-ar fi spus că statui din materiale perisabile nu poate să-i ridice, însă i-a promis tânărului rege macedonian că *toți* băieții care se vor naşte în anul acela vor primi numele *Alexandru*, acesta fiind singura „statuie" pe care iudiasmul o îngăduie. Iată cum o decizie luată în secolul al IV-lea î. Hr. s-a perpetuat onomastic nu doar până în secolul I d. Hr., ci chiar până în zilele noastre.

[17] Arătam mai sus că o *Carte a Orelor* este împărțită, atât codidian, cât şi săptămânal, în câte şapte diviziuni.

[18] Ittu 2008, p. 87.

[19] Am folosit deliberat cuvântul *vămuieşte*, deoarece este legat de atitudinea lui Iuda, care, având punga, *vămuia din ea cât putea*.

www.mcdr.ro / www.cimec.ro

Marcu şi *Luca*, asemănătoare în privința relatării, nu după *Evanghelia iubirii*, cea *după Ioan*. *Şi pe când El încă vorbea, iată, a venit Iuda, unul din cei doisprezece, şi împreună cu el o gloată mare cu săbii şi cu ciomege, trimişi de arhierei şi de bătrânii poporului./ Iar trădătorul le dăduse semn, zicând: „Cel pe care-l voi săruta, acela este; prindeți-l”./ Şi venind îndată la Iisus, I-a zis: ”Bucură-te învățătorule!” Şi l-a sărutat* (*Matei* 26, 47–50)[20]. Desigur, scena – miniatura, în ultimă instanță –, prin dramatismul ei, îndemna la meditație, la meditație religioasă, altfel nu şi-ar fi găsit locul în cartea devoțională a Catherinei de Cleves. În *Marcu* (14, 45) întâlnim: *Şi venind îndată şi apropiindu-se de El, I-a zis: „Învățătorule!...”. Şi L-a sărutat*, iar în *Luca* (22, 48) găsim nu doar o acțiune asemănătoare, ci şi faimoasa replică: *Iuda, cu o sărutare vinzi tu pe Fiul Omului?*

Arătam că artistul nu a luat ca reper textul din *Ioan*, or tocmai acest lucru ne determină să precizăm că Ioan „introduce” soldații romani, inexistenți în precedentele trei relatări. Mesajul său este unul profund, de citit atât pe orizontală, pe orizontala timpului, cât şi pe verticală, pe verticala epocilor. Pe orizontala timpului, ca o împlinire a cuvintelor Mântuitorului că Vestea Bună (Evanghelia) se va răspândi *până la marginile lumii*, adică în tot Imperiul Roman, iar pe verticală, că religia creştină va străbate veacurile şi vicisitudinile.

Ultima scenă din *Cartea Orelor* asupra căreia ne-am decis să mai zăbovim este cea care îl reperezintă pe Apostolul Filip. Dar, ca să ajungem la el, trebuie să pornim de la Vechiul Testament şi, după aceea, să ne oprim la mesajul aceluiaşi evanghelist Ioan, pomenit mai sus, din Noul Testament. În Vechiul Testament întânim o interdicție clară privind imaginile, *Decalogul* find mai mult decât explicit: *Să nu-ti faci chip cioplit*. În plus, *Crezul* ebraic este unul care trimite la auditiv, nu la vizual: *Sh^{e}ma Israel* (‚Ascultă Israele’)[21], motiv pentru care, trecând la Noul Testament, nu trebuie să ne mire că Filip, Apostolul, crescut în acest mediu, al unui cult monoteist nonfigurativ, îl roagă pe Iisus să îl arate pe nevăzutul Tată. *Filip I-a zis: Doamne, arată-ne nouă pe Tatăl şi ne este de ajuns./ Iisus i-a zis: De atâta vreme sunt cu voi şi nu M-ai cunoscut Filipe? Cel ce M-a văzut pe Mine a văzut pe Tatăl. Cum zici tu: Arată-ne pe Tatăl./ Nu crezi tu că Eu sunt întru Tatăl şi Tatăl întru Mine?* (*Ioan* 14, 8–10)[22].

Se cuvine să remarcăm faptul că miniaturile care agrementează *Cartea Orelor* scot în evidență multe dintre expectanțele – politice şi de status social, de smerenie afişată ori de orgoliu religios – posesoarei, cele ale Catherinei de Cleves. Politice, deoarece atunci când a comisionat, când a comandat manuscrisul era în conflict politic cu soțul pe care chiar, la un moment dat, l-a aruncat în temniță pentru a-i face loc fiului la cârma politică. De status social fiindcă, aşa după cum am arătat în momentul în care am menționat aranjamentul heraldic, stemele ducesei au prioritate în fața celor ale soțului. Smerenia se doreşte a fi sinceră, genuină, dar se simte, chiar şi peste aproape şase secole, că este o smerenie de pavoaz, una afişată. (În context ne vin în minte cuvintele părinților de la Optina, vestita mânăstire a ortodoxiei ruse, care afirmau că lipsa de smerenie îl face pe afon să cânte în biserică). Orgoliul religios ține oarecum

[20] În *Psalmul* 40, 9, Fericitul Augustin vede o prefigurare a trădării lui Iuda: *Fiindcă chiar omul păcii mele, cel în care îmi puneam nădejdea, cel ce a mâncat din pâinea mea, chiar şi el şi-a ridicat călcâiul împotrivă-mi.*

[21] *Ascultă Israele, Domnul Dumnezeul nostru este singurul Domn./ Să iubeşti pe Domnul Dumnezeu tău din toată inima ta, din tot sufletul tău şi cu toată puterea ta* (*Deuteronumul* 6, 4–5).

[22] Constantin Ittu, *Vademecum bibliologic*, Sibiu, Alba Iulia, 2008, cap. „Iconografie”, p. 67-117, la p. 67-68.

www.mcdr.ro / www.cimec.ro

locul sentimentului la care posesoarea (presupunem că) ținea poate cel mai mult să îl pună în evidență, pioşenia. În toate, dar absolut în toate scenele importante Catherina (ne) apare în fastuoase veşminte care – reiau o idee menționată puțin mai sus – îi pun în evidență stautul social, bogăția şi puterea.

Pe de altă parte, nu poate fi contestată valoarea acestei perle a manuscriselor medievale miniate care este *Cartea Orelor Catherinei de Cleves*, o adevărată capodoperă în domeniu, *o catedrală de buzunar*[23], sintagmă atât de fericit aleasă sau creată de către unul dintre specialiştii în domeniu încât nu ne-am putut abține să nu o punem chiar în titlu.

Bibliografie

Bergen 2010 – Bergen, Saskia van, *Passion, Salvation and Deliverance in 'The Hours of Catherine of Cleves'* în Anne Margreet W. As-Vijvers (ed.), "*From the Hand of the Master. The Hours of Catherine of Cleves*", 2010.

Bigg 2008 – Bigg, Charles, *Creştinii platonicieni din Alexandria*, Bucureşti, 2008.

Câmpan 1978 – Câmpan, Florica T., *Vechi şi nou în matematică*, Bucureşti, 1978.

Dückers, Priem 2010 – Dückers, Rob, Priem, Ruud, *Foreword*, în Anne Margreet W. As-Vijvers (ed.), "*From the Hand of the Master. The Hours of Catherine of Cleves*", 2010.

Florea 2011 – Florea, Aurelia, *Elemente de geometrie concepute de matematicienii din Grecia antică*, în *„Antichitatea clasică şi noi*", Craiova, 2011, p. 194–201.

Ittu 2008 – Ittu, Constantin, *Heraldica vie şi rolul ei social*, Sibiu, 2008.

Meredith 2008 – Meredith, Anthony, *Cappadocienii*, Bucureşti, 2008.

Panayotova 2005 – Panayotova, Stella, Webber, Teresa, *Making an Illuminated Manuscript*, în Paul Binski, Stella Panayotova (ed.), *The Cambridge Illuminations*. Ten Centuries of Book Production in the Medieval West, London, 2005.

Pascu 1976 – Pascu, Constantin, *Cartea românească veche din Biblioteca Brukenthal*, Sibiu, 1976.

Peters 1993 – Peters, Francis E., *Termenii filozofiei greceşti*, Bucureşti, 1993.

A „Pocket Cathedral": Book of Hours of Catherine de Cleves, manuscript

Abstract

The manuscript which is known as *The Hours of Catherine of Cleves*, one of the highlights in the collections of the Morgan Library & Museum in New York was made around 1440 for Catherine de Cleves, who, by her marriage in 1430 to the duke of Guelders, became duchess of Guelders and countess of Zutphen. The manuscript is considered the absolute peak of Northern Netherlandish book illumination, as well as a top medieval manuscript in general.

[23] Bergen 2010, p. 25.

www.mcdr.ro / www.cimec.ro